

W.C. Ultee W.A. Arts H.D. Flap

Martinus
Nijhoff

4E

Sociologie

Vragen, Uitspraken, Bevindingen

Sociologie

Sociologie

Vragen, uitspraken, bevindingen

Wout Ultee

Wil Arts

Henk Flap

Derde druk

Martinus Nijhoff Groningen

Ontwerp omslag: Studio Dorèl, Groningen
Omslagillustratie: Photodisc

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13, 9700 VB
Groningen, e-mail: info@noordhoff.nl

2 3 4 5 / 13 12 11 10 09

© 2009 Noordhoff Uitgevers bv Groningen/Houten, The Netherlands.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/reprorecht). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

ISBN (ebook) 978-90-0184-714-2
ISBN 978-90-6890-579-3
NUR 756

Woord vooraf

Een inleiding in de sociologie kan een student vertellen tot welke bevindingen het onderzoek in deze wetenschap zoal heeft geleid. Een dergelijke werkwijze ontaardt echter al gauw in een opsomming van losse feiten. Om een bepaalde eenheid in onderzoeksbevindingen te scheppen, zijn theorieën nodig. De uitspraken van een theorie zijn echter op hun beurt nogal abstract en algemeen, wat tot begripsmoeilijkheden leidt als ze zo zonder meer aan een lezer worden voorgeschoteld. Nu zijn theoretische uitspraken geen doel op zich. Ze bieden oplossingen voor problemen: ze geven antwoorden op vragen.

Een wetenschap houdt zich met vele vragen bezig; een groot aantal daarvan laat zich groeperen tot een aantal hoofdvragen. Deze hoofdvragen zijn – juist omdat het vragen zijn – op een aansprekende manier te stellen, ze kunnen nauwgezet worden ontleed en zijn met verbeeldingskracht uit te breiden. Daarom begint deze inleiding in de sociologie met een behandeling van haar hoofdvragen.

De behandeling van de hoofdvragen van de sociologie gaat vergezeld van een bespreking van enige gangbare theorieën die ter beantwoording van deze vragen zijn ontwikkeld. Deze theorieën kunnen niet alleen worden naverteld, ook kan de structuur ervan worden blootgelegd. Op die structuur ligt in deze inleiding de nadruk. Theorieën worden daarom geschematiseerd weergegeven. De aangebrachte vereenvoudiging is zo sterk, dat studenten al vroeg in hun studie met kennis van zaken staande kunnen houden dat bepaalde auteurs, die in deze inleiding tot een zekere traditie zijn gerekend, deze theorieën nooit geheel en al voor hun rekening hebben genomen. Dat mag zo zijn – het is trouwens waar – maar dat neemt niet weg dat stileren in didactisch opzicht nut heeft, voor een inleiding in een tak van wetenschap gewenst is en nauwelijks kan worden gemist in een leerboek voor een volgens velen – met inbegrip van de schrijvers van dit leerboek – tot nu toe minder ordentelijk vak als de sociologie.

Ons doel was studenten een krachtige denkstijl en daarmee verbonden vruchtbare werkwijze bij de brengen. We willen dat studenten na bestudering van ons leerboek problemen in deelvragen uiteen kunnen leggen, in staat zijn met proposities te spelen en eerbied hebben voor weerleggingen van hypothesen. Als in een leerboek alleen wordt gelet op hetgeen afzonderlijke beoefenaren van een vak precies hebben gezegd, krijgt een beginner naar onze mening onvoldoende greep op de ontwikkelingen binnen dat vak. De bedoeling van schematisering is duidelijk te maken hoe de verschillende theorieën binnen de sociologie zich hebben ontwikkeld en waar aanvankelijke verschillen tussen deze theorieën na verloop van tijd nog op neerkomen. Dat die schematiseringen vaak papier opslokken en soms langdradig zijn, wordt op de koop toegenomen. Ook overzichtelijkheid heeft haar prijs. Een bijkomend voordeel van schematisering, ten opzichte van beeldende vergelijkingen en meeslepende volzinnen, is overigens dat gaten en feilen in theoretische verhandelingen eerder aan het licht komen.

Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen schuwt het gebruik van cijfermateriaal, tabellen, figuren en andere onderzoeksbevindingen niet. De uitkomsten van verricht onderzoek zeggen namelijk iets over de houdbaarheid van theorieën. Het is belangrijk om te weten in hoeverre in de loop van de tijd bevindingen zijn gedaan die tegen een theorie pleiten of haar juist bekrachtigen. Behalve dat deze inleiding benadrukt dat onderzoeksbevindingen ter toetsing van theorieën dienen, beklemtoont ze hun belang bij het stellen van problemen. Onderzoekresultaten geven immers aanleiding tot het stellen van vragen; ze beschrijven de verschijnselen die met behulp van theorieën moeten worden verklaard.

De onderzoeksbevindingen van dit boek betreffen veelal het hedendaagse Nederland. Daarnaast worden ontwikkelingen geschetst en vergelijkingen met andere landen getrokken. Hopelijk vergroten de beschrijvingen niet alleen de kennis van zaken die een lezer reeds heeft, maar leiden ze ook tot een beter gevoel voor de mate waarin de Nederlandse samenleving de laatste eeuw is veranderd, en tot een scherper besef van hoe bijzonder of gewoon Nederland is in vergelijking met andere hedendaagse westerse samenlevingen. Aldus kan een lezer wellicht een buitenlandse gast een geslaagde sociologische rondleiding door Nederland geven. Tezamen vormen deze beschrijvingen wat wel genoemd wordt een sociale kaart van Nederland.

De sociologie kan, net als elke andere wetenschap, worden gekenschetst als een bestendig spel, bestaande uit het stellen van vragen, het geven van voorlopige antwoorden en het toetsen van deze antwoorden op hun deugdelijkheid. Vooruitgang in de sociologie wordt in deze opvatting niet alleen bewerkstelligd door de opstapeling van onderzoeksbevindingen en de uitbouw van theorieën, maar ook door de verdieping van vragen en de overkoepeling van problemen.

In hoeverre *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen* erin slaagt duidelijk te maken dat in de sociologie vooruitgang is geboekt – wat vragen, theorieën en bevindingen betreft – dat beoordele de lezer zelf. We stellen het dan ook op prijs als belangstellende lezers ons hun commentaar doen toekomen. Onze e-mailadressen zijn: W.Arts@uvt.nl, H.Flap@fss.uu.nl en W.Ultee@maw.kun.nl.

Op deze plaats willen we de talrijke personen bedanken die elk op hun eigen wijze behulpzaam zijn geweest bij het schrijven en herschrijven van dit leerboek. We willen in het bijzonder noemen: R. Batenburg, H.A. Becker, A. Beekes, R. Bekius, P. Biemans, J. Birner, A.C. Corpeleijn (Centraal Bureau voor de Statistiek), J. Dagevos (Sociaal en Cultureel Planbureau), J. Dessens, H. Domanski, H. Ganzeboom, N.D. de Graaf, P. de Graaf, D. Hak, J. Hendrickx, D. Hondius, W. Jansen, J.P.G. Janssen, K. Jansson (Statistics Sweden), C. Jol (CBS), W.T.J. Kessels (CBS), B. Kurver, A. Krahl, J.T.M. van Laanen (CBS), F. Leeuw, M. Lubbers, R. van der Meulen, A. Need, P. Nieuwbeerta, J. Peters, E. Pommer (SCP), M. Ristivojcevic-Lefering, H.J. Ritzema, A. Schmidt, O. Schreuder, J.J. Sexton, J. Smits, S. Smith (U.S. Bureau of the Census), E. Tetteroo (CBS), R. Tomasso, J. Torége (Statistics Sweden), F. van Tubergen, J. Vecerník, J. Visser, B. Völker, A. Vervoort (CBS), M. ter Voort, H. Vuijsje, N. Wilterdink, K. Wittebrood, P. van Wijck en E. van Wijk. We danken bovendien de medewerkers van de bibliotheken die ons bij het zoeken naar bepaalde literatuur hebben geholpen – met inbegrip van de mede-

werkers van de bibliotheek van het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg –, evenals de studenten sociologie te Nijmegen, Rotterdam en Utrecht die tijdens colleges als proefkonijn dienst deden.

Nijmegen, januari 2003

Wout Ultee, Wil Arts en Henk Flap

Bij de derde druk

De eerste en tweede druk van dit boek zijn welwillend ontvangen, maar het kan natuurlijk altijd beter. De uitgever heeft ons de gelegenheid geboden ons leerboek grondig te herzien. Van die mogelijkheid hebben we met dank gebruikgemaakt.

Het hoofdstuk over de sociale gevolgen van de hoge werkloosheid in Nederland in de jaren tachtig is verdwenen. We hebben het vervangen door hoofdstuk 29, waarin de vraag naar inheemsen en uitheemsen in Nederland wordt gesteld als een ongelijkheids-, een cohesie- en een rationaliseringsvraag. Ook nieuw is hoofdstuk 21 over Oost-Europa na de val van het communisme. Dat handelt over het waarom en de gevolgen van het verdwijnen van het IJzeren Gordijn. Wat de gevolgen betreft gaan we in op het met of zonder geweld uiteenvallen van staten, inkomensongelijkheid en zelfdoding. Daarnaast hebben we stof gehergroepeerd. Het tweede hoofdstuk handelt nu over de sociologie voordat het woord 'sociologie' ontstond. Daarin betogen we dat in de zeventiende en achttiende eeuw vragen over geweld, ondergeschiktheid en welvaart werden gesteld en beantwoord. Met dit hoofdstuk kunnen we in latere hoofdstukken de vragen van Marx en Sombart over ongelijkheid, Durkheim over cohesie en Weber over rationalisering beter uit de verf laten komen. Ook is hierdoor hoofdstuk 11, dat een vergelijking van de theoretische tradities in de sociologie behelst, krachtiger geworden. Althans, dat hopen we.

Om de overgang van het ene naar het andere hoofdstuk vloeiender te maken, hebben we enkele hoofdstukken een andere plaats gegeven. De meeste tabellen hebben we vernieuwd. De literatuurverwijzingen zijn eveneens bijgesteld, niet alleen door recent verschenen titels toe te voegen, maar ook door oude te schrappen. Daarnaast bevat een aantal hoofdstukken nieuwe paragrafen. In hoofdstuk 19 over links en rechts gaan we in op de inkomensongelijkheid in westerse industrielanden in het laatste decennium van de twintigste eeuw en aan het begin van een nieuwe fase in de Industriële Revolutie, die zou leiden tot een informatiemaatschappij en kenniseconomie. Hoofdstuk 23 over mannen en vrouwen, dat wat slapjes was, behandelt nu ook vragen over verschillen tussen vrouwen en hun man, en hoofdstuk 25 bevat nu een passage waarin wordt ingegaan op Nederlands onderzoek naar de vraag welke culturele hulpbronnen meer gevolgen hebben dan andere. In hoofdstuk 26 komt Elias' onderzoek aan bod naar de vraag of de regels van sporten in de loop van de tijd zijn aangescherpt, een studie over de regels van het schaakspel en een studie over composities in de popmuziek.

Grotendeels nieuw in hoofdstuk 30, het oude hoofdstuk 29, is de paragraaf waarin we terugblikken op de aard van de onderzoeksbevindingen in de sociologie. We zetten ons dan af tegen de tegenstelling tussen kwalitatief en kwantitatief onderzoek en we proberen bruggen te slaan met behulp van het methodisch beginsel dat hedendaagse sociologen het onderzoek van hun voorgangers behoren te verbeteren. Ze willen en doen dat meestal ook, wat tot systematisering leidt. Tellen is daarvan één uitvloeisel, het vermijden van

onvolledige vergelijkingen een ander. Weer een ander is het trekken van aselecte steekproeven. Ook het laten uitgroeien van individuele gegevens tot relationele gegevens is daarvan een voorbeeld.

Daarnaast opperen we in deze derde druk een mogelijkheid om Durkheims integratietheorie in te lijven bij de hulpbronnentheorie van het technologisch ideologisch evolutionisme. Dat doen we in hoofdstuk 30 met behulp van de gedachte dat banden met anderen sociale hulpbronnen zijn. Op die manier verrijken we op de laatste bladzijden van ons boek de synthese van theoretische tradities die we wilden ontwikkelen.

Inhoud

Inleiding 17

Deel 1 Vragen en antwoorden

1 Spelregels voor sociologen 25

- 1.1 Sociologie: een probleemgerichte discipline 26
  - 1.2 De drie hoofdvragen van de sociologie 27
  - 1.3 Stellen van problemen 29
  - 1.4 Formuleren van theorieën 30
  - 1.5 Verrichten van onderzoek 32
  - 1.6 Verzamelen van gegevens 33
  - 1.7 Sociale en sociologische problemen 35
- Afsluiting 38
Literatuur en nadere informatie 38

2 Voer voor sociologen: geweld, ondergeschiktheid, welvaart 43

- 2.1 Wat zegt een naam? 44
  - 2.2 Het probleem van geweld of orde 44
  - 2.3 Het probleem van ongelijke verhoudingen en verdelingen 49
  - 2.4 Het welvaartsprobleem 53
- Afsluiting 58
Literatuur en nadere informatie 60

3 Ongelijkheid 63

- 3.1 Vragen over verhoudingen én verdelingen 64
  - 3.2 De kern van het historisch materialisme 65
  - 3.3 Het klassieke historisch materialisme 66
  - 3.4 Het revisionistische historisch materialisme 67
  - 3.5 Het orthodoxe historisch materialisme 69
  - 3.6 De scheiding van eigendom en beheer 72
  - 3.7 Waarom geen socialisme in de Verenigde Staten? 74
  - 3.8 Mobiliteit als onderdeel van het ongelijkheidsprobleem 77
- Afsluiting 79
Literatuur en nadere informatie 79

4 Vermogens- en inkomensverschillen in Nederland 83

- 4.1 De vermogensverdeling in de twintigste eeuw 84
  - 4.2 De inkomensverhoudingen tussen sociale lagen 86
  - 4.3 De inkomensverdeling in de twintigste eeuw 91
  - 4.4 De inkomensverdeling in vergelijking tot andere landen 96
- Afsluiting 100
Literatuur en nadere informatie 101

5 Cohesie en zelfdoding 103

- 5.1 De onderdelen van het cohesieprobleem 104
- 5.2 De kern van het structureel functionalisme 105
- 5.3 Durkheims integratietheorie 106

- 5.4 Parsons' socialisatie- en internaliseringshypothese 112
- 5.5 Durkheims anomietheorie 113
  - Afsluiting 114
  - Literatuur en nadere informatie 115

- 6 Cohesie en criminaliteit 117**
  - 6.1 Mertons anomietheorie 118
  - 6.2 Anomie en bijstandsfraude 123
  - 6.3 Hirschi's integratietheorie 126
  - 6.4 De kern van het structureel functionalisme ingevuld voor criminaliteit 129
    - Afsluiting 130
    - Literatuur en nadere informatie 130

- 7 Onthechting in Nederland 133**
  - 7.1 Zelfdoding 134
  - 7.2 Lidmaatschap van vrijwillige verenigingen 143
  - 7.3 Het gezin als hoeksteen van de samenleving? 146
    - Afsluiting 150
    - Literatuur en nadere informatie 150

- 8 Geweld en strijd in Nederland 153**
  - 8.1 Geweld tussen burgers en staat 154
  - 8.2 Geweld van staten tegen elkaar 156
  - 8.3 Stakingen 158
  - 8.4 Geweld van burgers tegen andere burgers 159
    - Afsluiting 168
    - Literatuur en nadere informatie 169

- 9 Rationalisering 173**
  - 9.1 Het bijzondere van het Westen 174
  - 9.2 De vijf onderdelen van het rationaliseringsprobleem 175
  - 9.3 De onderdelen van de vraag naar de opkomst van het kapitalisme 177
  - 9.4 De kern van het interpretatief individualisme 178
  - 9.5 De wereldbeeldentheorie: structuur en toetsing 182
  - 9.6 Smeulende kwesties 185
  - 9.7 De andere onderdelen van het rationaliseringsprobleem 189
  - 9.8 De legitimatiehypothese 190
  - 9.9 Rationalisering in het Westen? 191
    - Afsluiting 192
    - Literatuur en nadere informatie 192

- 10 Industrialisering van Nederland 197**
  - 10.1 Een agrarisch-maritiem verleden 198
  - 10.2 Industrialisering in fasen 201
  - 10.3 Sociale gevolgen 208
  - 10.4 Het nationale inkomen per hoofd van de bevolking 214
    - Afsluiting 216
    - Literatuur en nadere informatie 216

- 11 Een vergelijking van tradities 221**
  - 11.1 Een autonome sociologie? 222
  - 11.2 De kern van het utilitaristisch individualisme 227
  - 11.3 Hoe nieuw was Marx' historisch materialisme? 228

- 11.4 Hoe utilitaristisch is het structureel functionalisme? 230
- 11.5 Was Webers sociologie individualistisch maar niet utilitaristisch? 233
- 11.6 De hedendaagse herleving van het utilitaristisch individualisme 234
- 11.7 Het utilitaristisch individualisme over markten, organisaties en tradities 238
  - Afsluiting 242
  - Literatuur en nadere informatie 243

- 12 Rationalisering van de staat 247**
  - 12.1 De formalisering van de staat 248
  - 12.2 Ambtenaren en uitvoerende machten 249
  - 12.3 De legitimatie van het gewelds- en belastingmonopolie 250
  - 12.4 Individuele en collectieve rationaliteit volgens het utilitarisme 253
  - 12.5 De collectieve goederen van de verzorgingsstaat 259
    - Afsluiting 261
    - Literatuur en nadere informatie 262

- 13 De vrije markt en de verzorgingsstaat in Nederland 265**
  - 13.1 Sociale uitvindingen: vier soorten rechten 266
  - 13.2 Burgerrechten in Nederland 268
  - 13.3 Liberalisering van markten 269
  - 13.4 De komst van parlementarisme en algemeen stemrecht 274
  - 13.5 Het ontstaan van de verzorgingsstaat 277
  - 13.6 De sanering van de verzorgingsstaat 284
    - Afsluiting 286
    - Literatuur en nadere informatie 287

Deel 2 Synthese

- 14 Eenheid in verscheidenheid 297**
  - 14.1 Eén traditie, één hoofdvraag? 298
  - 14.2 Historisch materialisme en cohesie 299
  - 14.3 Structureel functionalisme en ongelijkheid 299
  - 14.4 Interpretatief individualisme en ongelijkheid 303
  - 14.5 Uni- en multidimensionale stratificatiemodellen 309
    - Afsluiting 314
    - Literatuur en nadere informatie 315

- 15 De openheid van Nederland 317**
  - 15.1 Van een standen- naar een klassenmaatschappij 318
  - 15.2 Mobiliteit 320
  - 15.3 Trouwpatronen 332
  - 15.4 Inkomensexogamie, -mobiliteit en -verschillen 334
    - Afsluiting 339
    - Literatuur en nadere informatie 339

- 16 Technologieën 343**
  - 16.1 Lenski's technologisch evolutionisme 344
  - 16.2 Technologisch evolutionisme en ongelijkheid 345
  - 16.3 Technologisch evolutionisme en cohesie 352
  - 16.4 De kern en de aankledingen 353
  - 16.5 Technologisch evolutionisme en rationalisering 356
    - Afsluiting 360
    - Literatuur en nadere informatie 362

- 17 Evolutionaire trends 365**
  - 17.1 Empirisch materiaal 366
  - 17.2 De trend naar een grotere bevolkingsomvang 368
  - 17.3 De trends in de productie 368
  - 17.4 De trend naar activistischere ideologieën 370
  - 17.5 De trend naar sterkere segmentatie van de sociale structuur 372
  - 17.6 Heerschappij over of vernietiging van de natuur? 382
    - Afsluiting 384
    - Literatuur en nadere informatie 384

- 18 Ideologieën 387**
  - 18.1 Veranderende machtsverhoudingen 388
  - 18.2 Minder cumulatie van machtsmiddelen 388
  - 18.3 De democratiehypothese 390
  - 18.4 De sociaal-democratiehypothese en de communismehypothese 391
  - 18.5 Systematisering van de ideologieëentheorie 392
  - 18.6 Utilitaristische uitbreidingen 395
    - Afsluiting en vooruitblik op de volgende zes hoofdstukken 399
    - Literatuur en nadere informatie 401

- 19 Links en rechts 403**
  - 19.1 Historische analyse voor Nederland 404
  - 19.2 Landenvergelijking 415
  - 19.3 Ongelijkheden in de jaren negentig van de twintigste eeuw 418
  - 19.4 En de inkomensongelijkheid in Nederland? 421
    - Afsluiting 423
    - Literatuur en nadere informatie 424

- 20 Oost en west 427**
  - 20.1 De opkomst van communistische ideologieën 428
  - 20.2 Inkomensverschillen: de ideologiehypothese weerlegd 434
  - 20.3 Inkomensverschillen opnieuw verklaard 439
    - Afsluiting 449
    - Literatuur en nadere informatie 451

- 21 Het gordijn valt 453**
  - 21.1 De teloorgang van communistische ideologieën 454
  - 21.2 De cohesie in de postcommunistische landen 460
  - 21.3 De inkomensongelijkheid in Oost-Europese industrielanden 465
    - Afsluiting 470
    - Literatuur en nadere informatie 470

- 22 Noord en zuid 475**
  - 22.1 Verkeerde vragen over afgesloten eenheden 476
  - 22.2 De inhoud van de wereldsysteemtheorie 477
  - 22.3 De houdbaarheid van de wereldsysteemtheorie 478
  - 22.4 Invloeden van buiten en invloeden uit het eigen verleden 483
  - 22.5 De wereldsysteemtheorie en de hulpbronnentheorie 486
  - 22.6 Vragen voor nader onderzoek naar de wereldsysteemtheorie 487
    - Afsluiting 490
    - Literatuur en nadere informatie 491

- 23 Mannen en vrouwen 493**
  - 23.1 Geslacht en ongelijkheid 494
  - 23.2 Evolutionaire trends 496
  - 23.3 Een vergelijking van man-vrouw ongelijkheden in industrielanden 498
  - 23.4 Een verklaring van man-vrouw ongelijkheden in industrielanden 500
  - 23.5 Afleiding en toetsing van hypothesen 502
  - 23.6 Vrouwen en hun (echt)genoot 505
  - 23.7 Mannen en mannen 514
  - 23.8 Vrouwen 516
    - Afsluiting 518
    - Literatuur en nadere informatie 519

- 24 De ene heer stijgt, de andere heer daalt 523**
  - 24.1 Een evolutionaire trend naar meer stabiliteit? 524
  - 24.2 Industrielanden: een aanhoudende trend naar meer stijging? 526
  - 24.3 Verklaring voor de omslag in de trend 528
  - 24.4 Totale en relatieve mobiliteit 529
  - 24.5 Relatieve mobiliteit in drie industrielanden 534
  - 24.6 Enkele kanttekeningen 537
    - Afsluiting en vooruitblik op de volgende vijf hoofdstukken 540
    - Literatuur en nadere informatie 541

- 25 Het fijne verschil 543**
  - 25.1 Trouwpatronen en cultureel onderscheid 544
  - 25.2 Een evolutionaire trend naar endogame huwelijken? 544
  - 25.3 Activistische ideologieën en gemengde huwelijken 546
  - 25.4 Compenserende strategieën 546
  - 25.5 De toetsing van de theorie over compenserende strategieën 551
    - Afsluiting 555
    - Literatuur en nadere informatie 555

- 26 Etikettering en etiquette 557**
  - 26.1 De etiketteringstheorie 558
  - 26.2 Het beschavingsprobleem 561
  - 26.3 Staatsvorming als verklaring voor voortschrijdende beschaving 563
  - 26.4 Toetsing van de staatsvormingshypothese 564
  - 26.5 Interdependentie als verklaring voor uitzonderingen 567
  - 26.6 Figuratiesociologie en ongelijkheid 569
  - 26.7 Spelregels bij voetballen, schaken en componeren 571
    - Afsluiting 572
    - Literatuur en nadere informatie 573

- 27 Verzuiling en ontzuiling 577**
  - 27.1 Geleding en inbedding van het verzuildheidsprobleem 578
  - 27.2 Wanneer ontstonden de zuilen? 581
  - 27.3 De trend in verzuildheid gedurende de twintigste eeuw 585
  - 27.4 Verzuildheid als bescherming én emancipatie? 592
  - 27.5 Verzuildheid en pacificatie 595
  - 27.6 Ontzuiling en zelfdoding 598
    - Afsluiting 600
    - Literatuur en nadere informatie 602

- 28 Klassenverhoudingen en politieke tegenstellingen 605**
- 28.1 De inbedding van vragen over politiek-sociale tegenstellingen 606
  - 28.2 Een vergelijking van landen naar de sterkte van politiek-sociale tegenstellingen 607
  - 28.3 Politiek-sociale tegenstellingen binnen landen evolutionistisch verklaard? 610
  - 28.4 Een verklaring met hypothesen over sociaal mobiele en gemengd gehuwde individuen 610
  - 28.5 Een toetsing van hypothesen over de integratie van individuen in een sociale klasse 614
  - 28.6 Terug naar vragen over verschillen tussen landen 615
  - 28.7 Een systematisering van de integratietheorie 616
  - 28.8 De trend in de sterkte van politiek-sociale tegenstellingen binnen landen 618
  - 28.9 Een verklaring van trends met de integratiehypothese? 619
  - 28.10 De postmaterialismehypothese 620
  - 28.11 De Nederlandse verkiezingen van 2002 en 2003 622
    - Afsluiting 624
    - Literatuur en nadere informatie 624

- 29 Inheemsen en uitheemsen 627**
- 29.1 Een kleine immigratiegeschiedenis van Nederland 628
  - 29.2 Uitheemsen in Nederland in de twintigste en eenentwintigste eeuw 629
  - 29.3 Beschrijving van ongelijkheden 632
  - 29.4 Verklaring voor ongelijkheden 634
  - 29.5 Toetsing van theorieën over ongelijkheden 635
  - 29.6 Onderlinge verbondenheid in de pluriforme samenleving 636
  - 29.7 Criminaliteit van wie tegen wie? 639
  - 29.8 De sterkte van anti-immigrantenpartijen 641
  - 29.9 Rechten voor uitheemsen als formalisering van een staat 643
    - Afsluiting 647
    - Literatuur en nadere informatie 648

- 30 Een geslaagde synthese? 651**
- 30.1 Algemene terugblik 652
  - 30.2 Vooruitgang binnen de theoretische tradities? 653
  - 30.3 Vooruitgang door een synthese van theoretische tradities? 656
  - 30.4 De trend naar meer systematisch onderzoek 659
  - 30.5 Kleine beslissingen met grote gevolgen 661
    - Literatuur en nadere informatie 664

Personenregister 667

Trefwoordenregister 673

Illustratieverantwoording 679

Inleiding

Op wat voor vragen proberen sociologen een antwoord te geven, welke problemen stellen ze en willen ze oplossen? Sociologie gaat over samenlevingen en beantwoordt vragen over drie kenmerken van maatschappijen: de grotere of kleinere samenhang die samenlevingen vertonen, de ongelijkheden die er tussen de leden van samenlevingen bestaan en de mate waarin zich in samenlevingen rationaliseringsprocessen hebben voltrokken. Deze drie vragen zijn, zo betogen we in onderhavig leerboek, bepaald omvangrijk. In het eerste deel van dit boek laten we zien uit welke onderdelen bij de eerste sociologen vragen over cohesie, ongelijkheid en rationalisering bestaan en hoe latere sociologen de hoofdvragen van de sociologie verder hebben gebracht. Dat deden ze soms door nieuwe deelvragen op te werpen en een enkele keer door oudere vragen te verbeteren. In het tweede deel van dit boek laten we de hoofdvragen van de sociologie nog verder uitwaaiëren.

Dat de drie hoofdvragen van de sociologie uit talrijke deelvragen bestaan, laten we in dit boek zien aan de hand van figuren. We verwachten dat een lezer kan vertellen dat niet alleen vragen over geweld binnen samenlevingen mogelijk zijn, maar ook vragen over de mate waarin de leden van een samenleving langs elkaar heen leven. We hopen tevens dat een lezer, als het om ongelijkheidsvragen gaat, kan aangeven in welk opzicht zich tussen wie en wie hoeveel ongelijkheid voordoet. En we willen dat een lezer onderkent dat behalve de vragen over de economische groei in een samenleving, vragen kunnen worden gesteld over de mate waarin de wetten van een samenleving schriftelijk zijn vastgelegd en over de vooruitgang in de wetenschap. Bij de presentatie van de figuren met de opsplitsingen van een hoofdvraag van de sociologie in deelvragen, veronderstellen we dat iemand die dit boek bestudeert, de figuren voor de eerdere en latere uitsplitsingen van een hoofdvraag met elkaar vergelijkt. Zo ziet men ons inziens sneller hoe de vragen van de sociologie in de loop van de tijd zijn veranderd. En op deze manier begrijpt een hedendaags socioloog beter dat vragen die naar voren zijn gebracht toen de sociologie een plaats begon te krijgen binnen universiteiten, nog altijd aandacht trekken.

Welke antwoorden geven sociologen op hun vragen, met welke theorieën lossen ze hun problemen op? In het eerste deel van dit boek passeren vier aloude en nog steeds met vrucht toegepaste theorieën de revue. Er vallen dan dure termen als utilitaristisch individualisme, historisch materialisme, structureel functionalisme en interpretatief individualisme. Omdat een sociologie met vier naast elkaar staande theorieën niet erg bevredigend is, proberen we in het tweede deel van dit boek een synthese van de genoemde theorieën te maken. Dan laten we een nieuwe theorie die als technologisch evolutionisme bekend staat, uitgroeien tot een technologisch-ideologisch evolutionisme.

We willen natuurlijk dat een lezer deze benamingen onthoudt en ze kan uitleggen. Belangrijker vinden we echter dat een lezer de kern van een theorie kan aankleden en dat een lezer afleidingen kan maken uit de meest afge-

mene hypothesen van een theorie. De kern van een theorie en de invullingen ervan geven we in dit boek schematisch weer door de clausules van een theorie met lettertjes aan te duiden. De afleidbaarheid van concrete hypothesen uit algemene hypothesen geven we ook in figuren weer, ditmaal figuren waarvoor hypothesen zijn genummerd. We hopen dat een lezer aan de hand van de lettertjes ziet dat de theoretische ontwikkelingen die zich in de loop van de tijd binnen de sociologie voordeden, niet neerkomen op een van-de-hak-op-de-tak-springen. Wat er gebeurde was dat kernuitspraken telkens anders werden aangekleed. Dat was bijvoorbeeld het geval binnen het historisch materialisme met betrekking tot de dwangmiddelen waarop verschillen in levensstandaard tussen meer en minder hoog opgeleide personen berusten. We hopen daarnaast dat door de figuren met genummerde hypothesen duidelijk wordt dat onder meer uit de meest algemene hypothese van het structureel functionalisme een groot aantal concrete hypothesen kan worden afgeleid.

Een lezer vat, zo veronderstellen we, door kernuitspraken in te vullen en afleidingen te maken sneller dat het de bedoeling van een theorie is zo veel mogelijk dingen met zo weinig mogelijk woorden te zeggen en dat een algemene theorie nuttig is voor mensen die specifieke vragen willen beantwoorden. Omdat een theorie vele concrete hypothesen omvat die uit een enkele algemene hypothese kunnen worden afgeleid, is er ook geen reden alle afzonderlijke hypothesen van een theorie uit het hoofd te gaan leren. Iemand die een hoofd heeft, die afleidingen kan maken, leidt als vanzelf concrete hypothesen af uit die ene te onthouden algemene hypothese. En we willen dat een socioloog die meent een nieuwe vraag op te werpen, ziet dat wellicht een antwoord op die vraag kan worden afgeleid uit bestaande algemene uitspraken.

Hoe fijn kan aan de hand van de opsplitsingen van de hoofdvragen van de sociologie het gebeuren in een samenleving worden beschreven en in welke mate stroken de theorieën van de sociologie met allerlei onderzoeksbevindingen? Welk aanzien de personen ook mogen genieten die een sociologische vraag in onderdelen splitsen en een algemene sociologische theorie te berde brachten, de houdbaarheid van een theorie dient te worden beoordeeld aan de hand van de resultaten van verricht onderzoek. In dit boek laten we zien dat sommige theorieën niet te rijmen bleken met bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen en dat bepaalde concrete afleidingen uit andere theorieën met allerlei onderzoeksbevindingen strookten. Het gaat ons erom een lezer eerbied voor de weerbarstige werkelijkheid bij te brengen.

De onderzoeksbevindingen van dit leerboek nemen vooral de vorm van tabellen aan. De cijfers die erin staan, stammen uit velerlei bron. Overheden verzamelen gegevens door middel van volkstellingen, rechtbanken houden bij hoeveel veroordelingen ze uitspreken en een tijdschrift dat zich op een welgesteld publiek richt, houdt een lijst bij met daarop de namen van de meest vermogende inwoners van een land. Sociologen die vragen over hedendaagse samenlevingen stellen, houden enquêtes onder aselechte steekproeven uit de bewoners van een land, sociologen die ontwikkelingen in de tijd bestuderen, vergelijken preken van langer en minder lang geleden levende dominees, oude en nieuwere boekjes met de regels van de etiquette en opmerkingen van politici uit verschillende tijden. Vooral het tweede deel van dit boek bevat gegevens ter toetsing van velerlei concrete afleidingen uit

de in dat deel ontwikkelde synthese van theoretische tradities. Het gaat dan niet alleen meer om absolute aantallen zelfdodingen en echtscheidingspercentages, maar ook om de correlatie tussen het aantal jaren dat een land sociaal-democratisch is geregeerd en het inkomensaandeel van de rijkste 20% van de bevolking van dat land en om odds ratio's voor de mobiliteit tussen de hoogste en de laagste klassen van een samenleving.

We willen met onze tabellen niet bereiken dat een lezer lange avonden cijfers uit dit boek gaat zitten stampen en evenmin dat een lezer alle gepresenteerde cijfers voetstoots aanneemt. Een lezer zal trouwens bemerken dat we de opvatting verdedigen dat ook verkeerde cijfers behulpzaam kunnen zijn bij de toetsing van hypothesen. Want dat is wat we met de talrijke tabellen in dit boek willen bewerkstelligen: dat lezers leren na te gaan in hoeverre theorieën afwijken van onderzoeksbevindingen of die juist benaderen.

Vragen en antwoorden

1

- 1**   **Spelregels voor sociologen 25**
- 2**   **Voer voor sociologen: geweld,
ondergeschiktheid, welvaart 43**
- 3**   **Ongelijkheid 63**
- 4**   **Vermogens- en inkomensverschillen in
Nederland 83**
- 5**   **Cohesie en zelfdoding 103**
- 6**   **Cohesie en criminaliteit 117**
- 7**   **Onthechting in Nederland 133**
- 8**   **Geweld en strijd in Nederland 153**
- 9**   **Rationalisering 173**
- 10**   **Industrialisering van Nederland 197**
- 11**   **Een vergelijking van tradities 221**
- 12**   **Rationalisering van de staat 247**
- 13**   **De vrije markt en de verzorgingsstaat in
Nederland 265**

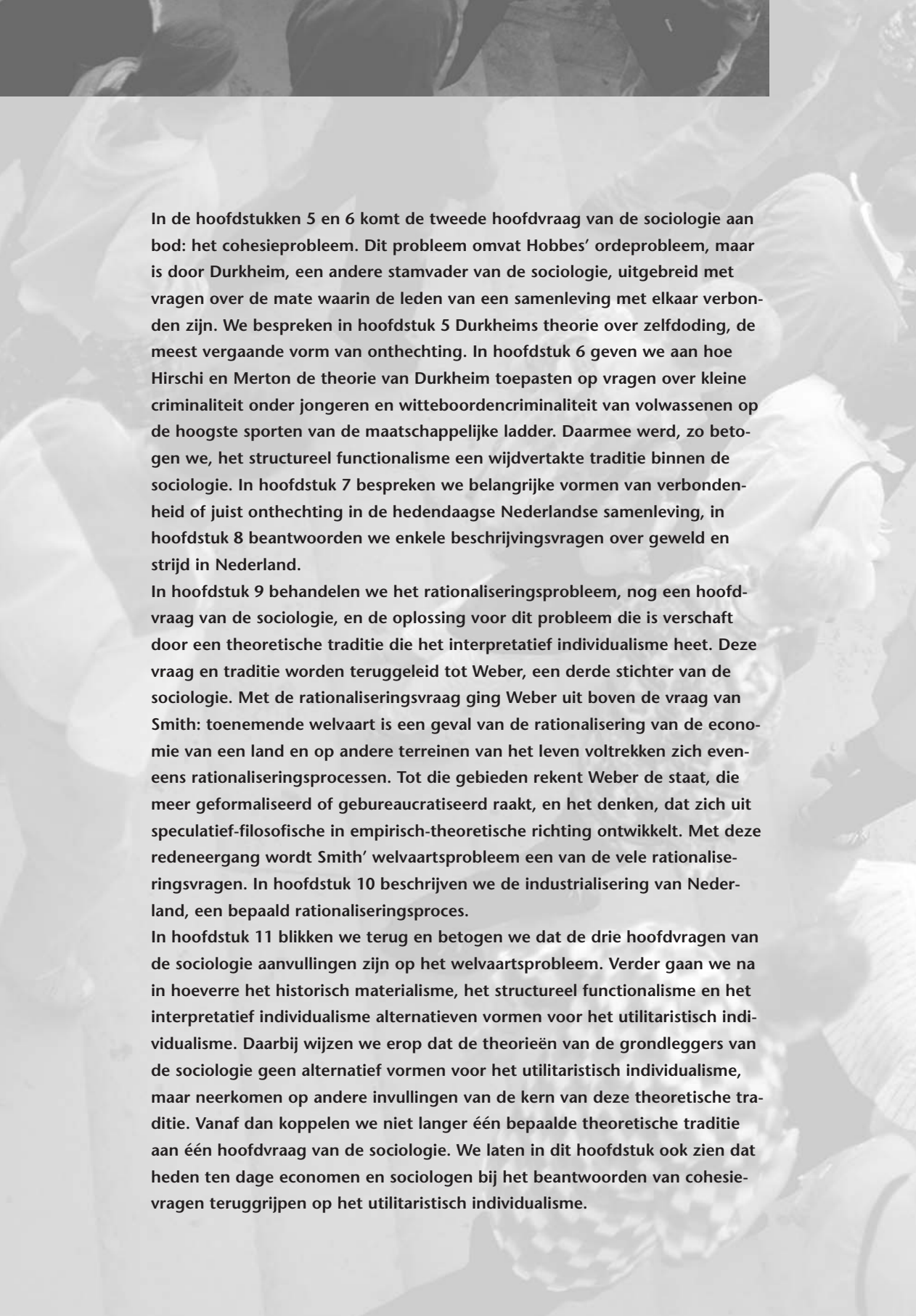

In dit deel zetten we uiteen welke onderdelen de hoofdvragen van de sociologie zoal omvatten. We leren verschijnselen kennen als scheve inkomensverdelingen en sociale mobiliteit, strijd en onthechting, en bedrijfskapitalisme en bureaucratie. Over deze en andere verschijnselen stellen we beschrijvings- en verklaringsvragen. We bespreken daarnaast een groot aantal theorieën waarmee in de loop van de tijd deze verklaringsvragen zijn beantwoord. Hierbij voegen we theorieën samen tot een beperkt aantal theoretische tradities. Verder beantwoorden we beschrijvingsvragen over het hedendaagse Nederland, vergelijken we het met zijn burens en schetsen we trends.

In het eerste hoofdstuk van deel 1 vatten we de beoefening van de sociologie op als een spel met regels voor het stellen van problemen, het vormen van theorieën en het verrichten van onderzoek. We verwoordden deze regels en beweren dat de vragen van de sociologie zich laten groeperen tot drie hoofdvragen: het ongelijkheidsprobleem, het cohesieprobleem en het rationaliseringsprobleem. In hoofdstuk 2 betogen we dat, vóórdat de grondleggers van de sociologie rond de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw met deze vragen voor de dag kwamen, wijsgeren in de zeventiende en achttiende eeuw brokstukken van deze vragen te berde brachten. Hobbes en Bentham hielden zich bezig met het ordeprobleem. Ferguson stelde de vraag naar scheve verdelingen van schaarse goederen en Millar die naar ondergeschiktheid. Smith, die de geschiedenis inging als de eerste econoom, behandelde de vraag onder welke omstandigheden de welvaart in een land groter is. We bespreken ook de antwoorden die de genoemde filosofen op hun vragen hebben gegeven. Ze kunnen goeddeels tot één en dezelfde theoretische traditie worden gerekend. Deze traditie noemen we het utilitaristisch individualisme.

In hoofdstuk 3 laten we zien dat Marx, de grondlegger van de sociologie – wiens werk we als eerste bespreken –, de vragen van Ferguson en Millar met elkaar verbond tot de vraag in hoeverre bij de overgang van gilden en horigheid naar vrije ondernemingen en vrije arbeid, het leven voor de eigenaren van productiemiddelen gunstiger en voor hun personeel ongunstiger wordt. We geven daarbij aan dat Marx het niet heeft begrepen op Smith' hypothese dat een geringere ondergeschiktheid van personeel aan hun meesters ertoe leidt dat iedereen er wat inkomen betreft op vooruitgaat. We bespreken tevens Marx' eigen historisch materialisme en latere variaties op die theorie. We sluiten af met een figuur die aangeeft uit welke onderdelen het ongelijkheidsprobleem in de loop van de tijd is gaan bestaan.

In hoofdstuk 4 beschrijven we enige ongelijkheden in Nederland in de twintigste eeuw.

In de hoofdstukken 5 en 6 komt de tweede hoofdvraag van de sociologie aan bod: het cohesieprobleem. Dit probleem omvat Hobbes' ordeprobleem, maar is door Durkheim, een andere stamvader van de sociologie, uitgebreid met vragen over de mate waarin de leden van een samenleving met elkaar verbonden zijn. We bespreken in hoofdstuk 5 Durkheims theorie over zelfdoding, de meest vergaande vorm van onthechting. In hoofdstuk 6 geven we aan hoe Hirschi en Merton de theorie van Durkheim toepasten op vragen over kleine criminaliteit onder jongeren en witteboordencriminaliteit van volwassenen op de hoogste sporten van de maatschappelijke ladder. Daarmee werd, zo betogen we, het structureel functionalisme een wijdvertakte traditie binnen de sociologie. In hoofdstuk 7 bespreken we belangrijke vormen van verbondenheid of juist onthechting in de hedendaagse Nederlandse samenleving, in hoofdstuk 8 beantwoorden we enkele beschrijvingsvragen over geweld en strijd in Nederland.

In hoofdstuk 9 behandelen we het rationaliseringsprobleem, nog een hoofdvraag van de sociologie, en de oplossing voor dit probleem die is verschaft door een theoretische traditie die het interpretatief individualisme heet. Deze vraag en traditie worden teruggelid tot Weber, een derde stichter van de sociologie. Met de rationaliseringsvraag ging Weber uit boven de vraag van Smith: toenemende welvaart is een geval van de rationalisering van de economie van een land en op andere terreinen van het leven voltrekken zich eveneens rationaliseringsprocessen. Tot die gebieden rekt Weber de staat, die meer geformaliseerd of gebureaucratiseerd raakt, en het denken, dat zich uit speculatief-filosofische in empirisch-theoretische richting ontwikkelt. Met deze redeneergang wordt Smith' welvaartsprobleem een van de vele rationaliseringsvragen. In hoofdstuk 10 beschrijven we de industrialisering van Nederland, een bepaald rationaliseringsproces.

In hoofdstuk 11 blikken we terug en betogen we dat de drie hoofdvragen van de sociologie aanvullingen zijn op het welvaartsprobleem. Verder gaan we na in hoeverre het historisch materialisme, het structureel functionalisme en het interpretatief individualisme alternatieve vormen voor het utilitaristisch individualisme. Daarbij wijzen we erop dat de theorieën van de grondleggers van de sociologie geen alternatieve vormen voor het utilitaristisch individualisme, maar neerkomen op andere invullingen van de kern van deze theoretische traditie. Vanaf dan koppelen we niet langer één bepaalde theoretische traditie aan één hoofdvraag van de sociologie. We laten in dit hoofdstuk ook zien dat heden ten dage economen en sociologen bij het beantwoorden van cohesievragen teruggrijpen op het utilitaristisch individualisme.

In hoofdstuk 12 bespreken we Webers interpretatieve antwoord op de vraag naar de formalisering van de staat. Tevens laten we zien dat met een nieuwe versie van het utilitarisme een moeilijkheid verdwijnt die kleefte aan de manier waarop Weber deze vraag stelde. In hoofdstuk 13 beschrijven we opnieuw een rationaliseringsproces, ditmaal de aanwending van sociale uitvindingen bij de rationalisering van de staat der Nederlanden.

Spelregels voor sociologen

1

- 1.1 Sociologie: een probleemgerichte discipline
- 1.2 De drie hoofdvragen van de sociologie
- 1.3 Stellen van problemen
- 1.4 Formuleren van theorieën
- 1.5 Verrichten van onderzoek
- 1.6 Verzamelen van gegevens
- 1.7 Sociale en sociologische problemen

In dit hoofdstuk betogen we om te beginnen dat sociologen bij het formuleren van theorieën en het verrichten van onderzoek probleemgericht te werk gaan en geven we aan welke formele regels ze in acht plegen te nemen bij het stellen van deze problemen, het formuleren van theorieën en het verrichten van onderzoek (paragraaf 1.1). Vervolgens behandelen we de drie hoofdvragen van de sociologie (paragraaf 1.2). Daarna bespreken we onder meer de volgorde waarin vragen gewoonlijk worden gesteld (paragraaf 1.3), de structuur die theorieën vertonen (paragraaf 1.4) en de aard van onderzoek naar de houdbaarheid van deze theorieën (paragraaf 1.5). In aansluiting hierop zeggen we iets over bronnen voor gegevens in de sociologie (paragraaf 1.6). Ten slotte komt het onderscheid tussen sociale en sociologische problemen aan bod (paragraaf 1.7).

1.1 Sociologie: een probleemgerichte discipline

‘De onvolwassenheid van een wetenschap blijkt vaak uit het feit dat een groot aantal van haar beoefenaren zich bezighoudt met vragen naar de methode die moet worden gebruikt, de grenzen van het gebied dat wordt bestreken en de verhouding tot andere wetenschappen.’

Zo begint de filosoof Staal een van zijn ook binnen de sociologie invloedrijke opstellen. Als voorbeelden van dergelijke jonge wetenschappen noemt hij de psychologie en de sociologie, die, zo vervolgt hij,

‘... inmiddels overigens hun plaats hebben gevonden in de rij der respectabele wetenschappen: zij bestuderen alweer sedert tientallen jaren de problemen die zich voordoen met nieuwe ervaringsgegevens en nieuwe theorievorming zonder zich om de algemene, hierboven geformuleerde vragen [over methode en gebiedsafbakening] het hoofd te breken. Daarbij passen zij, evenals volwassen wetenschappen, alle middelen en methoden toe, die wetenschappelijk gerechtvaardigd lijken en tot oplossingen blijken te leiden.’

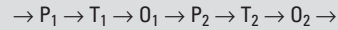
Een volwassen sociologie is volgens deze kenschets een probleemgerichte discipline die tegelijkertijd theoretisch en empirisch beoogt te zijn. *Theoretisch* wil zeggen dat gebeurtenissen met behulp van algemene beginselen worden verklaard en voorspeld; *empirisch* betekent dat wordt nagegaan in hoeverre deze beginselen met de werkelijkheid sporen en gedane waarnemingen leiden tot het aanvaarden of verwerpen van theorieën. Het besluit een sociologische theorie te formuleren en sociologisch onderzoek te doen, valt nadat een bepaalde sociologische vraag is opgeworpen. Met andere woorden: de sociologie is *probleemgericht*.

Het wetenschapsbedrijf in het algemeen en de sociologie in het bijzonder lijken op een spel met een drietal grondregels. Wanneer deze regels worden uitgeschreven klinken ze banaal, maar ze zijn desondanks niet minder belangrijk: *stel een probleem, formuleer een theorie en verricht onderzoek*. In een wetenschap worden problemen (P) gesteld, waarna theorieën (T) worden uitgedacht, die voorlopige oplossingen voor deze problemen bieden, welke vervolgens worden bekritiseerd met behulp van onderzoeksbevindingen (O). In dat laatste stadium duiken vrijwel altijd nieuwe problemen op, waarvoor weer oplossingen worden geopperd die op hun deugdelijkheid moeten worden getoetst enzovoort, ad infinitum. De gedachte dat het gebeuren in een wetenschap door deze drie grondregels wordt gestuurd, spreekt overigens niet alleen uit commentaren als die van Staal. Ze wordt uitvoerig berekend in beschouwingen van wetenschapsfilosofen en ze vindt steun in analyses van sociologische studies door methodologen.

In figuur 1.1 maken we het gebeuren in een wetenschap aanschouwelijk. We zien dat het geen vast begin en evenmin een zeker eind heeft. Het vertoont wel een patroon: een probleem geeft aanleiding tot een theorie, een theorie tot onderzoek en onderzoek tot een nieuw probleem. Het kan nuttig zijn om in deze figuur ‘theorie’ in meervoud te lezen, dat wil zeggen dat in een wetenschap voor een gesteld probleem vaak verscheidene oplossingen tegelijkertijd worden aangedragen. Een dergelijke werkwijze heeft als voordeel dat sneller een goede oplossing voor het probleem in kwestie is te vinden. Bovendien kan, bij het voorhanden zijn van verschillende oplossingen – die weliswaar allemaal de gedane onderzoeksbevindingen in bepaalde mate be-

naderen maar er toch niet geheel mee stroken – de naar verhouding minst slechte worden gekozen. Hoewel dat niet uit de figuur blijkt, leidt een theorie veelal tot meer dan één onderzoek, terwijl ze soms ook een oplossing voor een aantal problemen tegelijk verschaft.

Figuur 1.1 Schematische voorstelling van de gang van zaken in een wetenschap

■ ■ ■ 1.2 De drie hoofdvragen van de sociologie

De sociologie houdt zich, zoals iedere andere wetenschap, bezig met een groot aantal vragen. Die vragen zijn soms nauw met elkaar verbonden, maar in andere gevallen hebben ze, tenminste ogenschijnlijk, heel weinig met elkaar uit te staan. Voor een inleiding in de sociologie is het nodig aan te geven wat de eenheid in die verscheidenheid van problemen is. Dat kan door verschillende vragen te groeperen tot enkele hoofdvragen.

Dit boek behandelt drie hoofdvragen: het *ongelijkheidsprobleem*, het *cohesieprobleem* en het *rationaliseringsprobleem*.

Laten we met enkele voorbeelden aangeven waar zoal de termen ongelijkheid, cohesie en rationalisering op slaan. De eerste hoofdvraag van de sociologie heeft betrekking op de *ongelijkheden* die zich tussen de leden van een samenleving kunnen voordoen. Daarbij komen vragen aan de orde als: verdient in een samenleving als de onze iedereen evenveel? Als dat niet het geval is: hoe groot is die inkomensongelijkheid dan precies? En: zijn inkomensongelijkheden overall en altijd even groot? Zo ja: vanwaar deze eenvoudigheid en onveranderlijkheid? Of, indien dat niet het geval is: waarom zijn de ongelijkheden binnen sommige samenlevingen groter dan binnen andere en waarom treden er veranderingen in de tijd op?

Sociologen zeggen ook wel dat samenlevingen gelaagd zijn, dat sommige samenlevingen meer lagen kennen dan andere en dat de afstanden tussen lagen verschillen. In overeenstemming met die laatste uitdrukking wordt het ongelijkheidsprobleem soms aangeduid als de *stratificatieproblematiek*. Omdat ongelijkheden niet altijd de vorm van gelaagdheid aannemen – de overgangen van hoog naar laag kunnen immers vloeiend zijn –, verdient de uitdrukking *ongelijkheidsprobleem* echter de voorkeur.

De tweede hoofdvraag van de sociologie betreft de *mate van samenhang* die samenlevingen vertonen. De leden van een samenleving kunnen een hechte eenheid vormen, maar ze kunnen ook als los zand aan elkaar hangen. Onder deze kop vallen vragen als: is er samenhang in een samenleving als de onze te onderkennen? Zo ja: hoe groot is die samenhang? En: in hoeverre gaan mensen binnen die samenleving op vreedzame wijze met elkaar om? Of, zo die samenhang niet of nauwelijks aanwezig is: valt een samenleving als de onze uiteen in elkaar bestrijdende onderdelen?

Tot deze hoofdvraag behoren ook vragen over samenlevingen zonder strijd, bijvoorbeeld: in welke mate leven de leden van hedendaagse samenlevingen langs elkaar heen of worden aanvankelijk hechte banden tussen deze personen na verloop van tijd verbroken? Verder zijn er vragen als: waarom verandert de samenhang die een samenleving vertoont soms in de loop van de tijd? En: hoe zijn verschillen in samenhang tussen samenlevingen te verkla-

ren? Omdat een geringe samenhang van een samenleving onder meer blijkt uit gebruik van geweld, wordt de tweede hoofdvraag van de sociologie wel het *ordeprobleem* genoemd. Omdat een geringe samenhang andere vormen dan geweldsgebruik kan aannemen, bijvoorbeeld langs elkaar heen leven, is een ruimere naam als *cohesieprobleem* echter treffender.

De derde hoofdvraag van de sociologie heeft betrekking op de mate waarin zich binnen samenlevingen *rationaliseringsprocessen* voltrekken. In sommige samenlevingen zijn techniek en wetenschap sterker tot ontwikkeling gekomen dan in andere. De moderne wetenschap ontstond in Europa; de techniek is in dat werelddeel en het verwante Noord-Amerika verder ontwikkeld dan in andere delen van de wereld, en door deze techniek is de productie van goederen in al die streken niet alleen sterk gegroeid maar ook efficiënter geworden.

In dit geval gaat het om vragen als: hebben rationaliseringsprocessen zich in uiteenlopende mate voltrokken in onderscheiden samenlevingen? Indien dat het geval is en de rationalisering in Europa de afgelopen eeuwen het verst is voortgeschreden: zijn er tijden geweest waarin rationaliseringsprocessen buiten Europa verder waren voortgeschreden dan in Europa? En: van waar deze verschillen tussen de werelddelen? Deze hoofdvraag wordt wel omschreven als het *moderniseringsprobleem* of het *vraagstuk van de sociale verandering*. Later in dit hoofdstuk geven we aan waarom die omschrijvingen weinig gelukkig zijn.

Met het voorgaande werden de hoofdvragen van de sociologie aangeduid. In de volgende hoofdstukken komt aan de orde welke verschijnselen ze precies omvatten. De hoofdvragen van de sociologie worden dan stuk voor stuk en stap voor stap in onderdelen uiteengelegd. Zo zijn er meer vormen van ongelijkheid dan inkomensongelijkheid en meer rationaliseringsprocessen dan vooruitgang in de techniek. Tevens zal blijken dat sommige deelproblemen meer aandacht hebben gekregen dan andere, die aanvankelijk terzijde zijn geschoven of over het hoofd werden gezien.

Dit boek behandelt dus ongelijkheid, cohesie en rationalisering als samenlevingskenmerken waarover sociologen veelomvattende maar toch uitsplitsbare vragen hebben gesteld. Deze vragen doken reeds vroeg in de geschiedenis van de sociologie op. Hedendaagse sociologen achten ze van zodanig belang dat ze nog altijd de onderzoeksagenda bepalen. Daarom heten ze ook wel *klassieke vragen*. De moderne sociologie bouwt namelijk niet alleen voort op de onderzoeksbevindingen van de grondleggers van de sociologie, maar tevens op hun theorieën en bovenal op hun vragen. Soms toetsen hedendaagse onderzoekers aloude theorieën ter oplossing van klassieke problemen strenger dan eerdere onderzoekers dat hebben gedaan. Verder is het mogelijk dat hedendaagse sociologen theorieën voorstellen die reeds lang levende vragen beter beantwoorden dan theorieën van oudere datum. En soms stellen hedendaagse sociologen onderdelen van klassieke problemen aan de orde die tot dan toe niet als zodanig waren onderkend. Een enkele keer stellen ze zelfs klassieke problemen beter dan dat vroeger gebeurde en brengen ze de hoofdvragen van de sociologie op een hoger plan. Zo zullen we bijvoorbeeld in hoofdstuk 12 zien dat de Nederlandse socioloog De Swaan in de jaren tachtig van de vorige eeuw het rationaliseringsprobleem duidelijker in onderdelen splitste dan Weber, een grondlegger van de sociologie, dat rond 1920 had gedaan.

Er bestaat een logische volgorde bij het stellen van problemen. We hebben tot nu toe betoogd dat de vragen die sociologen opwerpen, worden opgelost met behulp van theorieën. *Het oplossen van sociologische problemen* betekent hier hetzelfde als *het verklaren van sociale verschijnselen*. Het gelijkstellen van die twee uitdrukkingen levert geen bezwaar op zolang over één bepaald soort sociologische problemen wordt gesproken, en wel verklaringsproblemen. Behalve verklaringsproblemen komen in een wetenschap als de sociologie echter andere problemen voor, zoals beschrijvings- en toetsingsproblemen. Al die soorten problemen plegen in een bepaalde volgorde te worden afgehandeld. Het is een goede regel zich aan die volgorde te houden.

Iemand die het ongelijkheidsprobleem – of welk ander probleem ook – opwerpt, zal meestal met een *beschrijvingsvraag* beginnen, bijvoorbeeld de vraag hoe groot de inkomensongelijkheid in Nederland in 2000 was. Als deze vraag is beantwoord, zou de volgende vraag wel eens een *trendvraag* kunnen zijn, zoals de vraag of de inkomensongelijkheid in Nederland zich na de Tweede Wereldoorlog steeds op hetzelfde peil als dat van 2000 heeft bevonden. De volgende vraag zou echter ook een *vergelijkingsvraag* kunnen zijn, bijvoorbeeld de vraag of de inkomensverdeling in de buurlanden van Nederland afwijkt van de voor Nederland gevonden verdeling. Het uitgangspunt van zowel die trendvraag als die vergelijkingsvraag is een antwoord op een eerdere beschrijvingsvraag. Na de beantwoording van trend- of vergelijkingsvragen komen gewoonlijk *verklaringsvragen* aan de orde, zoals de vraag hoe het komt dat de inkomensongelijkheid in Nederland na de Tweede Wereldoorlog tot het midden van de jaren tachtig almaar kleiner werd en daarna is gaan toenemen. Een verklaringvraag vooronderstelt een antwoord op een beschrijvings-, trend- of vergelijkingsvraag.

Het antwoord op een verklaringvraag leidt in de regel tot een *toetsingsvraag*. Als de inkomensongelijkheid na de Tweede Wereldoorlog in Nederland eerst daalde en later ging toenemen doordat – zoals een gangbare verklaring wil – de positie van Nederland in de wereldeconomie aanvankelijk sterker werd en daarna zwakker, dan rijst de vraag of de inkomensverschillen in bijvoorbeeld de olielanden en Japan sinds de jaren zeventig kleiner zijn geworden, omdat de economische positie van deze landen toen sterker werd. Om een toetsingsvraag te stellen, moet een antwoord op een verklaringvraag voorhanden zijn. Wanneer het antwoord op een toetsingsvraag empirisch wordt bekrachtigd, is de nieuwsgierigheid voorlopig bevredigd.

De logische volgorde bij het stellen van problemen is dus de volgende: eerst worden beschrijvingsvragen gesteld, dan trend- of vergelijkingsvragen, vervolgens verklaringvragen en ten slotte toetsingsvragen. Tegen logische volgordes kan echter worden gezondigd. Als eerdere beschrijvingsvragen te weinig aandacht hebben gekregen, kunnen verklaringvragen onterecht zijn. Zo is de vraag hoe het komt dat in Nederland na de Tweede Wereldoorlog de inkomensongelijkheid almaar is afgenomen, verkeerd omdat deze ongelijkheid in de betreffende periode in werkelijkheid eerst is verminderd en daarna is gegroeid. Hetgeen in de verklaringvraag als gegeven werd aangenomen, is dan onwaar, en daarmee valt de bodem uit de verklaringvraag. Om een ander voorbeeld te noemen: de vraag hoe het komt dat sinds het begin van de christelijke jaartelling in de westerse wereld zo veel meer uitvindingen zijn gedaan dan elders, is onterecht. Ten eerste omdat rond het jaar 1000

in de islamitische wereld de medische wetenschap, de natuurkunde en de sterrenkunde op hoger peil stonden dan in het christelijke Europa. Toen werkten namelijk van Sevilla tot Samarkand geleerden in de geest van de oude Grieken, terwijl in Europa Griekse teksten niet eens meer konden worden gelezen. En ten tweede omdat minstens tot het jaar 1500 China wat uitvindingen betreft ver op het Westen voorlag.

Er zijn nog andere regels waartegen bij het stellen van vragen kan worden gezondigd. Vragen zijn soms vaag. Zo kan de vraag worden gesteld hoe het komt dat de inkomensongelijkheid in Nederland zo groot is, zonder er bij te zeggen waarmee de ongelijkheid in Nederland wordt vergeleken. Zolang dat laatste niet gebeurt, blijft de vraag onaf.

Wegens de beladenheid van het woord rationalisering is wel bezwaar gemaakt tegen de benaming rationaliseringsprobleem. Als alternatief wordt soms de term veranderingsprobleem voorgesteld. De laatste aanduiding geeft in tegenstelling tot de eerste niet aan in welk opzicht samenlevingen veranderen, en zegt dan ook te weinig. Weer anderen hebben de naam moderniseringsprobleem voorgesteld. Maar ook deze uitdrukking is minder scherp. Daarom is de term *rationaliseringsprobleem* zo slecht nog niet. Vage vragen vereisen vervollediging.

Men kan bij het formuleren van problemen enerzijds over de schreef gaan; anderzijds kan men hierbij goede daden verrichten. Voorbeelden daarvan zijn de vervanging van de term stratificatieproblematiek door het woord ongelijkheidsprobleem. *Ongelijkheid* omvat immers meer dan *gelaagdheid*. Hetzelfde geldt voor de vervanging van de aanduiding ordeprobleem door de benaming cohesieprobleem; *cohesie* is namelijk algemener dan *orde*.

De hoofdvragen van de sociologie bezitten een hoge mate van algemeenheid die blijkt uit het feit dat ze verschillende deelvragen omvatten. Tegelijkertijd kennen ze een zodanige nauwkeurigheid dat men bij het zoeken naar een antwoord een uitweg uit de doolhof der vaagheid kan vinden.

■ ■ ■ 1.4 Formuleren van theorieën

Het antwoord op een verklaringsvraag bestaat uit een theorie. Onder die naam komt men in de sociologie nogal uiteenlopende noties tegen. Onder *theorieën* verstaan we hier gedachteconstructies waarmee wordt getracht verschijnselen te verklaren. Onder *verklaring* verstaan we de afleiding van bijzondere uitspraken die een bepaald verschijnsel beschrijven (= explanandum) uit een aantal andere uitspraken (= explanans); naast bijzondere uitspraken over de condities waaronder het verschijnsel zich voordoet, omvat het explanans algemene uitspraken.

De structuur van een verklaring is, sterk vereenvoudigd, in figuur 1.2 weergegeven. De streep in deze figuur geeft de afleidbaarheid van het explanandum uit het explanans aan. De regel dat een theorie aan het verklaringsschema in figuur 1.2 voldoet, waarborgt dat een theorie de vraag beantwoordt waarvoor ze in het leven is geroepen.

Figuur 1.2 **Structuur van verklaringen**

$W_1, W_2, W_3, \dots, W_n$	= explanans
$C_1, C_2, C_3, \dots, C_n$	
<hr/>	
E	= explanandum

Het *explanandum* (E) heeft altijd betrekking op een bepaald verschijnsel of een empirische regelmaat, welk(e) is of kan worden waargenomen of vastgesteld. Het *explanans* bestaat uit twee soorten uitspraken. De ene klasse uitspraken bevat strikt algemene uitspraken, soms *wetmatigheden* (W) genoemd. De andere klasse betreft in de vorm van bijzondere uitspraken de *specifieke omstandigheden* of *condities* (O) waaronder het te verklaren verschijnsel zich heeft voorgedaan of zich zal voordoen. Deze worden *aanvangsvoorwaarden* of, ruimer, *bijkomende veronderstellingen* genoemd.

Een onderzoeker wil de wetmatigheden (W) toepassen op het verschijnsel of de regelmaat uit het explanandum en de bijkomende veronderstellingen (C) geven aan dat ze van toepassing zijn. Het schema kan als volgt worden gelezen:

‘Wanneer de omstandigheden $C_1 \dots C_n$ zich voordoen, kan krachtens de wetmatigheden $W_1 \dots W_n$ niet uitblijven dat E zich voordoet.’

Ter verduidelijking van dit in latere hoofdstukken nog vele malen toe te passen schema, geven we het volgende voorbeeld. Durkheim – een van de grondleggers van de sociologie – heeft voorzien in een oplossing van een deelprobleem binnen de cohesievraag, dat het zelfdodingsvraagstuk wordt genoemd. Zijn oplossing is, sterk vereenvoudigd weergegeven, op de volgende manier in het verklaringsschema van figuur 1.2 onder te brengen. Daarbij wordt het aantal wetmatigheden, evenals het aantal omstandigheden, tot één beperkt:

- W   Hoe hechter de leden van een godsdienstige groepering in die groepering zijn geïntegreerd, des te kleiner is hun zelfdodingskans.
- C   Katholieken zijn sterker in een godsdienstige groepering geïntegreerd dan protestanten.

E   Onder katholieken komt zelfdoding minder vaak voor dan bij protestanten.

In een lopende zin weergegeven luidt de verklaring:

‘Onder de voorwaarde dat katholieken een sterker geïntegreerde godsdienstige groepering vormen dan protestanten, zal het zelfdodingscijfer van katholieken lager zijn dan dat van protestanten.’

Juist de in een verklaring opgenomen algemene uitspraken zijn de eigenlijke bestanddelen van een theorie. Zonder bijkomende veronderstellingen kunnen echter geen verklaringen worden geopperd. Sociologisch onderzoek betreft vooral het achterhalen en beschrijven van aanvangsvoorwaarden en andere bijkomende veronderstellingen. In theoretische vertogen krijgen de algemene uitspraken meer aandacht. Als deze algemene uitspraken in de loop van vele jaren bij voortduring door ervaringsgegevens zijn bekrachtigd, dan noemt men ze wel *wetten*. Is dat niet het geval, dan blijven het gewoon *hypothesen*. Men spreekt ook wel eenvoudigweg over *uitspraken* en *proposities*. Hypothesen kunnen meer of minder abstract zijn; men spreekt dan van hypothesen van hogere of lagere orde. In een theorie staan hypothesen van hogere orde in logische samenhang met die van lagere, in de zin dat de lagere, gegeven passende bijkomende veronderstellingen, uit de hogere afleidbaar zijn. Men zegt wel dat ze een *deductief systeem* vormen. De hypothesen die in een dergelijk stelsel geheel bovenaan staan, worden soms *beginselen* ge-

noemd, de onderste hypothesen *stellingen*. Hierbij dient evenwel te worden bedacht dat een uitspraak die in een bepaald deductief stelsel een beginsel is, in een ander systeem een hypothese van lagere orde kan zijn: het blijft altijd mogelijk om algemene hypothesen uit nog algemenere af te leiden. Een voorbeeld van een deductief systeem is de eerder gememoreerde theorie van Durkheim. Het in vergelijking met andere Europese landen hoge zelfdodingscijfer voor Zweden wordt met deze theorie als volgt verklaard:

- (1) Hoe meer de leden van een samenleving in de godsdienstige groeperingen van die samenleving zijn geïntegreerd, des te lager is het zelfdodingscijfer van die samenleving.
- (2) De protestantse leden van een samenleving zijn minder hecht in de godsdienstige groeperingen van die samenleving geïntegreerd dan haar katholieke leden.

- (3) Hoe meer leden van een samenleving protestant zijn, des te hoger is het zelfdodingscijfer van die samenleving.
- (4) De Zweedse bevolking bestaat grotendeels uit protestanten.

- (5) Het zelfdodingscijfer in Zweden is hoog.

Hier worden, om het explanandum (uitspraak (5)) te verklaren, twee wetmatigheden ((1) en (3)) en twee aanvangsvoorwaarden ((2) en (4)) benut. De derde hypothese is daarbij van een lagere orde dan de eerste, en wel omdat ze daaruit wordt afgeleid.

Een regel voor theorievorming beveelt het opstellen van een deductief stelsel aan. In hoofdstuk 5 zullen we zien dat Durkheim met een hypothese voor de dag komt die nog algemener is dan uitspraak (1).

■ ■ ■ 1.5 Verrichten van onderzoek

Sociologische theorieën en verklaringen, hoe knap bedacht ook, zijn verzin-sels. Om te zien wat ervan klopt, moeten ze met de sociale werkelijkheid worden geconfronteerd. Deze confrontatie heet *sociologisch onderzoek*: de vaardigheid om sociale verschijnselen zo waar te nemen en vast te leggen dat ze iets zeggen over de houdbaarheid van sociologische theorieën. Onderzoek is de kunst concrete voorspellingen uit abstracte theorieën af te leiden en deze voorspellingen en daarmee die theorieën aan de werkelijkheid te toetsen. Hierbij kan blijken dat voorspellingen in meerdere of mindere mate met onderzoeksbevindingen overeenstemmen. Ze kunnen er echter ook gedeeltelijk, zo niet lijnrecht mee in tegenspraak zijn. In het eerste geval spreken we van *bekrachtiging*, in het tweede van *weerlegging* of *falsifiëring*.

Hypothesen zijn zo te formuleren dat het mogelijk is er toetsbare uitspraken uit af te leiden. Krachtens de regels van het spel is er geen plaats voor ontoetsbare theorieën. De structuur van een toetsing is dezelfde als die van een verklaring. Het vertrekpunt is echter niet een te verklaren verschijnsel, maar een algemene hypothese. Deze wordt onder nieuwe bijkomende veronderstellingen toegepast, wat een voorspelling oplevert. Deze voorspelling wordt vervolgens vergeleken met bepaalde onderzoeksbevindingen. Bijvoorbeeld:

- (3) Hoe meer leden van een samenleving protestant zijn, des te hoger is het zelfdodingscijfer van die samenleving.

(6) De meeste inwoners van Nieuw-Zeeland zijn protestant.

(7) Het zelfdodingscijfer in Nieuw-Zeeland is hoog.

Uitspraak (6) is de nieuwe bijkomende veronderstelling, uitspraak (7) de voorspelling. Als uit onderzoek blijkt dat het zelfdodingscijfer in Nieuw-Zeeland hoog is, wordt de verklaring van het hoge cijfer voor Zweden bekrachtigd. Is het laag, dan schort er iets aan die verklaring.

Idealiter moet de toetsing van theorieën plaatsvinden in de vorm van zo drastisch mogelijke pogingen tot falsifiëring; is de theorie, ondanks de logische mogelijkheid tegenvoorbeelden te vinden, tegen weerlegging bestand gebleken, dan wordt ze voorlopig als bekrachtigd beschouwd. In de praktijk echter wordt het aanvoeren van één enkele onderzoeksbevinding die niet in overeenstemming is met een theorie, onvoldoende geacht om die theorie in haar geheel te verwerpen. Die bevinding moet in ieder geval tevens in ander onderzoek zijn gedaan (ze moet reproduceerbaar of, met een ander woord, replicerbaar zijn) en dan nog wordt falsifiëring meestal slechts als een verzwakking van de theorie opgevat. Zolang zich geen betere theorie aandient, is vasthoudendheid een goede spelregel. Gooit men de weerlegde theorie te snel weg, dan staat men met lege handen. De falsifiërende onderzoeksbevinding wordt daarom gewoonlijk als een anomalie gezien, die aanpassing van de theorie nodig maakt. Empirische moeilijkheden voor een theorie leiden er dan ook veelal toe dat die theorie in aangepaste vorm opnieuw ten tonele verschijnt. Soms moeten zo veel bijkomende veronderstellingen worden gemaakt om een theorie overeind te houden, dat die theorie topzwaar wordt en aan innerlijke complexiteit bezwijkt.

Bekrachtiging van een theorie door bepaalde onderzoeksbevindingen sluit overigens niet uit dat deze bevindingen ook door een andere theorie kunnen worden verklaard. Als deze tweede theorie meer verschijnselen verklaart dan de eerste, of dezelfde wetmatigheden op een meer elegante, beknopte of precieze wijze weergeeft, dan is er reden om aan de tweede theorie de voorkeur te geven boven de eerste.

Theorie en onderzoek staan dus niet los van elkaar: theorieën geven richting aan onderzoek doordat ze toetsingsvragen oproepen; onderzoeken geven aanleiding tot theorieontwikkeling doordat ze door het beantwoorden van beschrijvings-, trend-, vergelijkings- en toetsingsvragen nieuwe verklaringsvragen opwerpen. Een regel bij het doen van onderzoek is het zoeken naar tegenvoorbeelden voor een theorie; een andere regel is het herzien van een aldus gefalsifieerde theorie. Voorbeelden van een dergelijk samenspel tussen theorieën en onderzoeksbevindingen zullen we in latere hoofdstukken telkens weer aantreffen.

■ ■ ■ 1.6 Verzamelen van gegevens

Om situaties te beschrijven en hypothesen te toetsen zijn in de geschiedenis van de sociologie uit velerlei bron gegevens geput. Welke deze bronnen zoal zijn geweest, zal in de rest van dit leerboek blijken. Hier willen we enkele algemene opmerkingen plaatsen over de bevindingen die in dit boek worden aangevoerd. Een socioloog verzamelt die gegevens namelijk niet altijd allemaal zelf, maar put vaak als het ware uit voorraden die door anderen zijn

aangelegd. De boeken en tijdschriften daarover – en sinds enige jaren internetpagina's – zijn in de regel voor eenieder vrij toegankelijk, ofschoon niet iedere socioloog er even vertrouwd mee is.

Veel gegevens die de lezer in dit leerboek tegenkomt, zijn ontleend aan publicaties en webpagina's van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) te Voorburg en Heerlen, een overheidsinstelling. Sinds zijn oprichting in 1899 publiceert het CBS gegevens die een bijproduct zijn van de 'boekhouding' van allerlei overheidsinstellingen. Voorbeelden hiervan zijn de statistieken over geboorten, huwelijken, echtscheiding en sterfte (berustend op de burgerlijke stand van de gemeenten) en die over het aantal processen-verbaal dat de politie opmaakt, het aantal personen dat werd opgesloten in huizen van bewaring, het aantal schuldigverklaringen, door rechters uitgesproken, en het aantal ontslagen uit gevangenissen.

Tot 1971 hield het CBS elke tien jaar een volkstelling. Bij die gelegenheid kreeg ieder huishouden iemand op bezoek die voor elk lid van het huishouden de plaats, het land en de datum van geboorte vaststelde, het geslacht, de burgerlijke staat en de kerkelijke gezindte, het gevolgde onderwijs, het uitgeoefende beroep en het genoten inkomen, en meer van dergelijke persoonlijke zaken.

In de jaren tachtig van de twintigste eeuw hield het CBS op met het tellen van de gehele Nederlandse bevolking door elke inwoner van Nederland te benaderen. Het ging toen over op steekproefonderzoek. Voorbeelden zijn het jaarlijkse Inkomensonderzoek, de eens in de twee jaar gehouden Arbeidskrachtentellingen die zijn uitgegroeid tot de maandelijkse Enquête Beroepsbevolking, en het om de drie jaar gehouden Leefsituatie Onderzoek dat is omgezet in het Doorlopend Leefsituatie Onderzoek. In deze onderzoeken worden over een groot aantal verschillende onderwerpen gegevens verzameld.

Het grondmateriaal van CBS-enquêtes wordt tegenwoordig opgeslagen op magneetbanden en kopieën daarvan worden soms ondergebracht bij het Steinmetz-Archief te Amsterdam. Deze instelling is genoemd naar Rudolf Steinmetz (1862-1940), een van de grondleggers van de Nederlandse sociologie. Ook sociologen in den lande deponeren daar hun enquêtebestanden. Hoe omvangrijker dit archief wordt, des te interessanter wordt het voor onderzoek naar veranderingen in de tijd wat betreft cohesie, ongelijkheid, rationalisering of wat dan ook. Sociologisch onderzoek maakt dan ook steeds meer van dergelijke data-archieven gebruik.

De gegevens in dit boek over andere landen dan Nederland zijn veelal ontleend aan publicaties van internationale instellingen. Zo stammen de zelfdodingscijfers voor Zweden in hoofdstuk 7 uit een jaarlijks verschijnende statistische publicatie van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) te Genève. Andere instellingen waarvan we gegevens hebben gebruikt, zijn het Internationale Arbeidsbureau (ILO) te Genève, de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD) te Parijs, de Raad van Europa te Straatsburg en de Wereldbank te Washington. Ook binnen de universiteit werkzame historici als Mitchell en sociologen als Flora 'schreven' uitermate nuttige boeken met louter gegevens voor een groot aantal landen. Materiaal uit dergelijke bronnen zullen we eveneens gebruiken. Bij het zoeken naar gegevens hebben we de grenzen van de sociologie overigens vaker overschreden; behalve uit werk van historici, hebben we geput uit dat van antropologen, economen en politicologen.

Met deze gegevens van internationale instellingen zijn we in staat Nederland met andere landen te vergelijken. Een moeilijke kwestie hierbij was de keuze van landen. Wegens het ontbreken van vergelijkbare gegevens valt er namelijk vaak niet veel te kiezen. Ons 'bescheiden' doel was Nederland met zijn buurlanden en de grotere industrielanden van Europa en de wereld te vergelijken. Dit leidde tot het lijstje België, Duitsland, Frankrijk, Japan, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Zweden. Zweden is misschien een verre buur, maar dit land werd mede uitgekozen omdat het in politieke debatten zo vaak als voorbeeld is gebruikt. We slaagden er echter niet in voor alle landen op dit lijstje bruikbare gegevens over de trend in de inkomensongelijkheid bij elkaar te brengen. De beduidend verder reikende doelstelling was een vergelijking met alle industrielanden, de Oost-Europese inbegrepen. Voor verschijnselen als moord en zelfdoding is ons dat, tegen onze verwachting in, zo goed als gelukt. Aan vergelijkingen van Nederland met ontwikkelingslanden hebben we ons slechts een enkele keer gewaagd. Over deze landen bestaan heel weinig betrouwbare gegevens. De lezer die gegevens over een bepaald industrieland in een tabel mist, kan er verzekerd van zijn dat we ze ook na lang zoeken niet hebben gevonden. Het is in ieder geval niet zo dat we ze hebben weggelaten omdat we wisten dat ze ons betoog op losse schroeven zouden zetten.

Naast cijfermatige gegevens hebben we sprekende voorbeelden en ontnuchterende tegenvoorbeelden benut. We deden dit vooral als cijfers ontbraken en soms om het betoog te verlevendigen. We zijn overigens van mening dat nationale statistische bureaus zo lang bestaan en internationale instellingen een zodanige vergelijkbaarheid bewerkstelligen, dat kwantitatief historisch en vergelijkend onderzoek in de toekomst een steeds grotere vlucht zal nemen. Natuurlijk, veel cijfers zijn niet meer dan benaderingen en schattingen. De statistiek leert evenwel dat bepaalde fouten die aan afzonderlijke waarnemingen kleven, bij grote aantallen tegen elkaar weg vallen. We stemmen in met de titel van een bekend boekje volgens welke men met cijfers kan liegen. Ons motto is echter geweest dat personen die hun betoog met cijfers doorspekken, gemakkelijker op een leugen zijn te betrappen dan schrijvers die helemaal geen cijfers gebruiken.

■ ■ ■ 1.7 Sociale en sociologische problemen

Sociologische problemen en sociale problemen worden nogal eens door elkaar gehaald. Het zijn echter verschillende zaken. Sommige kenmerken van samenlevingen zijn door sociologen 'geproblematiseerd' en daardoor tot de hoofdvragen van de sociologie geworden. Dat is, zoals we al zagen, het geval met ongelijkheid, cohesie en rationalisering. De oplossing van een sociologisch probleem bevredigt in eerste instantie alleen de nieuwsgierigheid van sociologen. Sociale problemen ontstaan onder meer wanneer betrekkelijk algemeen gedeelde doeleinden niet worden bereikt en mensen dat als 'problematisch' ervaren. Twee woorden die veel op elkaar lijken, betekenen hier gewoon wat anders. Toch is er geen onoverbrugbare kloof tussen sociale en sociologische problemen. Er kunnen zelfs drie soorten bruggen worden geslagen.

Sociale problemen kunnen ten eerste de aanleiding vormen voor sociologische vragen. Voorts zijn soms oplossingen voor sociale problemen te ontleenen aan antwoorden op de hoofdvragen van de sociologie. Daarnaast wijst

sociologisch onderzoek meer dan eens uit dat bepaalde ‘oplossingen’ van sociale problemen in de praktijk niet voldoen.

Laten we, om te onderkennen hoe dicht sociologische en sociale problemen bij elkaar kunnen staan, eerst enkele voorbeelden van sociale problemen op het terrein van ongelijkheid bezien:

- ‘Wat moet de overheid doen om te bereiken dat alle lagen van de Nederlandse samenleving even sterk op de universiteit vertegenwoordigd geraken?’
- ‘Moeten beslissingen over de schoolkeuze van kinderen wel worden genomen als ze nog maar twaalf of dertien jaar oud zijn, zoals nu in Nederland gebeurt?’
- ‘Zou het niet beter zijn als de beslissing over de schoolkeuze op latere leeftijd wordt genomen?’

Wanneer de discussie over dergelijke vragen aanhoudt, zonderen zich bijna al vanzelf sociologische vragen af. Voorbeelden hiervan zijn:

- ‘Hoeveel verminderde in de tweede helft van de twintigste eeuw de oververtegenwoordiging op Nederlandse universiteiten van kinderen uit hogere milieus?’
- ‘Waarom heeft in die tijd een uitgebreid stelsel van studiebeurzen niet geleid tot een even sterke deelname van kinderen uit alle sociale lagen aan het universitaire onderwijs?’
- ‘Als beslissingen over de schoolkeuze van leerlingen niet worden genomen als ze twaalf of dertien jaar oud zijn, maar zestien of zeventien, hebben kinderen uit de onderlagen dan wel dezelfde kansen om naar de universiteit door te stromen als kinderen uit de bovenlagen?’

Een vergelijking van de voorbeelden van de eerste met die van de tweede soort maakt duidelijk dat sociale problemen op de eerste plaats normatief en praktisch van aard zijn, en sociologische problemen beschrijvend en verklaarend. Die vergelijking leidt echter tevens tot de slotsom dat in sociale problemen, wanneer ze worden uitgewerkt, allerlei sociologische vragen zijn vervat. Er is een weg van sociale naar sociologische problemen.

Wanneer de antwoorden op sociologische vragen in de beschouwing worden betrokken, blijkt er een tweede brug tussen sociale en sociologische problemen te bestaan. Als een toetsingsvraag is beantwoord en de wetenschappelijke nieuwsgierigheid bevredigd, dan is tevens kennis verworven die kan worden toegepast bij de oplossing van een praktische kwestie. Na toetsingsvragen kunnen met andere woorden *toepassingsvragen* aan bod komen. Stel dat de hypothese volgens welke latere beslissingen over schoolkeuze tot een meer gelijke vertegenwoordiging op de universiteit leiden, de empirische toetsing doorstaat. De te varen koers is dan:

‘Stel beslissingen over schoolkeuze uit!’

Dergelijke handelingsaanwijzingen zijn, gezien de hypothesen waarop ze berusten, voorwaardelijk:

‘Als gelijke kansen in het onderwijs dienen te worden verwezenlijkt, is uitstel van schoolkeuze te overwegen!’.

Hetzelfde algemener gezegd: richtlijnen voor praktisch handelen blijken, zodra ze conditioneel worden geformuleerd, niet fundamenteel van verklarende theorieën te verschillen. In de empirisch-theoretische sociologie wordt wel gesproken van *onafhankelijke* (verklarende) en *afhankelijke* (te verklaren) *variabelen*. In de toegepaste sociologie spreekt men over *doel- en instrumentvariabelen* (na te streven en te manipuleren variabelen).

Welnu, zowel sociologische theorieën als praktische richtlijnen zijn, in hun meest eenvoudige vorm, als volgt te formuleren: 'Als x , dan y ' (als x het geval is, dan zal ook y het geval zijn; als u doel y wilt bereiken, dan kunt u middel x inzetten). In het eerste geval heeft sociologische kennis een verklarend doel, in het tweede geval vervult ze een sturende functie.

Er is ten slotte nog een brug tussen sociale en sociologische problemen. Politici en beleidsvoerders kunnen namelijk als theoretici worden beschouwd. Achter een maatregel ter leniging van een sociaal probleem, steekt de veronderstelling dat door die maatregel een bepaald doel zal worden bereikt. Politiek en praktijk zijn dan ook te beschouwen als levensechte experimenten, waaruit kan blijken in hoeverre beleidstheorieën voldoen als oplossingen van sociale problemen. Die experimenten kunnen mislukken en de genomen maatregelen kunnen de beoogde doelen maar weinig dichterbij brengen. Soms wordt dat aangetoond in sociologisch onderzoek dat wordt gedreven door de vraag welke de uitkomsten van overheidsmaatregelen zijn. De bevindingen van die onderzoeken kunnen de theorieën van politici weerspreken en een kritische functie vervullen. Aldus kan duidelijk worden dat het opheffen van een misstand andere sociale problemen met zich mee bracht. Dergelijk onderzoek kan vele, elkaar soms overlappende vormen aannemen. Zo zijn er doelbereikingsonderzoek (gebruikten alle mensen voor wie een bepaalde regeling als de wet op de meerjarige minima was bedoeld, die regeling wel?), effectrapportage (hoeveel slachtoffers minder vielen er in het verkeer na invoering van de blaasproef?), effectiviteitsonderzoek (zijn de waargenomen effecten redelijkerwijze wel toe te schrijven aan bepaalde beleidsmaatregelen?) en evaluatieonderzoek (in hoeverre stemmen de gevolgen van beleidsinterventies overeen met beleidsintenties?).

Het bestaan van bruggen tussen sociale en sociologische problemen neemt niet weg dat sociale problemen vooral handelings- en waarderingkwesties zijn, terwijl sociologische vragen allereerst kwesties zijn van logisch argumenteren en empirisch onderzoeken. Met zijn aandacht voor sociologische vragen en zijn verwaarlozing van sociale problemen legt dit boek de nadruk op de empirisch-theoretische aspecten van de sociologie en veronachtzaamt het de toepassingsgerichte elementen van het vak. Het besteedt geen afzonderlijke aandacht aan kwesties die rijzen als sociologische kennis wordt toegepast om sociale problemen op te lossen. En het bevat geen lijst van sociale problemen. Wel behandelt het soms theorieën die bekend zijn uit de politiek en een plaats in een theoretische traditie van de sociologie innemen. Zo zal de lezer er geen moeite mee hebben om de theorieën over ongelijkheid uit hoofdstuk 3 in verband te brengen met bepaalde richtingen in de politiek.

■ ■ ■ Afsluiting

We hebben in dit hoofdstuk uiteengezet welke regels sociologen zoal in acht nemen bij het stellen van problemen, het formuleren van theorieën en het verrichten van onderzoek. We hebben ook aangegeven hoe de drie hoofdvragen van de sociologie luiden. In de rest van dit boek passen we deze regels toe. In de volgende hoofdstukken van dit deel vertellen we welke problemen sociologen hebben gesteld, hoe hun theorieën luiden en wat voor onderzoek ze hebben verricht. In deel 2 gaan we zelf vragen bedenken, theorieën formuleren en onderzoek doen.

In hoofdstuk 2 zeggen we waar de hoofdvragen van de sociologie vandaan zijn gekomen en schetsen we een theorie waartegen veel latere sociologen zich hebben afgezet. De vragen van de sociologie wortelen in de wijsbegeerte van de zeventiende en achttiende eeuw. Die stelde en beantwoordde vragen over orde, ondergeschiktheid en welvaart. In de daarna volgende hoofdstukken geven we aan wat de grondleggers van de sociologie met deze vragen hebben gedaan en bespreken we de theorieën waarmee ze zelf voor de dag kwamen.

Het ondergeschiktheidsprobleem wordt in hoofdstuk 3 tot het ongelijkheidsprobleem. In hoofdstuk 5 en hoofdstuk 6 geven we aan dat het ordeprobleem is gegeneraliseerd tot het cohesieprobleem. In hoofdstuk 9 gaat het welvaartsprobleem op in het rationaliseringsprobleem en hoofdstuk 12 draait om de rationalisering van de staat. Een lezer zal in deze hoofdstukken bemerken dat sociologen in de loop van de tijd nieuwe vragen gingen stellen en deze telkens weer onderdelen van bepaalde hoofdvragen vormen.

De theorieën die we in de hoofdstukken 2, 3, 5, 6 en 9 presenteren, vergelijken we in hoofdstuk 11 met elkaar. Zo'n vergelijking is niet eenvoudig, maar onze poging wordt vergemakkelijkt omdat we in eerdere hoofdstukken, gezien onze beginselen voor theorievorming, theorieën op een bepaalde wijze hebben geformuleerd. We schrijven ze overigens niet alleen uit als deductieve stelsels, maar ook als 'aankledingen' van bepaalde 'kale kernen'. Onderzoeksbevindingen waarmee vragen over ongelijkheid, cohesie en rationalisering zo nauwkeurig mogelijk kunnen worden gesteld en waarmee theorieën over deze samenlevingskenmerken kunnen worden getoetst, presenteren we in afzonderlijke hoofdstukken. De gegevens in hoofdstuk 4 gaan over ongelijkheid, die in de hoofdstukken 7 en 8 over cohesie en die in de hoofdstukken 10 en 13 over rationalisering.

■ ■ ■ Literatuur en nadere informatie

De titel van dit hoofdstuk is naar J.J. Klant, *Spelregels voor economen, de logische structuur van economische theorieën*, Stenfert Kroese, Leiden, 1972. Het citaat waarmee dit hoofdstuk begint, stamt uit J.F. Staal, 'Zinloze en zinvolle filosofie', *De gids*, 130 (1967) 49-75, p. 49. Het schema volgens welke het gebeuren in een wetenschap draait om problemen, theorieën en onderzoeksbevindingen, is ontleend aan een studie van de wetenschapsfilosoof K.R. Popper: *Objective Knowledge, An Evolutionary Approach*, Clarendon Press, Oxford, 1972. De sociologie wordt geplaagd door tegenstellingen tussen theoretici en onderzoekers over het primaat van 'theorie' dan wel 'onderzoek'. Met Poppers schema worden die hun scherpe kanten ontnomen. Het stelt problemen centraal. Daarnaast behoren tegenspraken tussen theorieën en bevindingen tot de meer belangwekkende problemen in een wetenschap.

Gezien de elementen van Poppers schema, legt de hier geboden inleiding tot de sociologie – sterker dan andere inleidingen – de nadruk op de bijdrage die het onderkennen en goed stellen van problemen levert aan een vruchtbare beoefening van de sociologie. Merton heeft al vroeg gewezen op het belang van het ontwikkelen van probleemstellingen in de sociologie in 'Notes on Problem Finding in Sociology', in: R.K. Merton, L. Broom en L.S. Cottrell jr. (eds.), *Sociology Today. Problems and Prospects*, Basic Books, New York, 1959, ix-xxxiv.

Een overeenkomstig palet van hoofdvragen is te vinden bij J.G.M. Thurlings, *De wetenschap der samenleving; een drieluik van de sociologie*, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1977, L. Laeyendecker, *Orde, verandering, ongelijkheid; een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie*, Boom, Amsterdam, 1981, D. Lee en H. Newby, *The Problem of Sociology, An Introduction to the Discipline*, Hutchinson, London, 1983, en J. van Hoof en J. van Ruysseveldt, *Sociologie en de moderne samenleving*, Boom, Amsterdam, 1996.

Veel inleidingen sociologie richten hun aandacht niet zozeer op problemen, maar op óf de theoretische tradities van de sociologie óf de bevindingen van het sociologisch onderzoek. In deze inleiding wordt juist geprobeerd het verband te leggen tussen de hoofdvragen van de sociologie, haar belangrijkste theoretische tradities en cruciale onderzoeksbevindingen. Op de markt voor leerboeken sociologie zijn Amerikaanse uitgevers toonaangevend. Het Amerikaanse leerboek dat neerkomt op de best gelukte combinatie van sociologische vraagstellingen, theorieën in de vorm van proposities en onderzoeksbevindingen als toetsingen van theorieën, is R. Stark, *Sociology*, Wadsworth, Belmont, 1985 (fifth edition, 1994).

Goede inleidingen waarin theoretische tradities centraal staan, zijn R. Nisbet, *The Sociological Tradition*, Basic Books, New York, 1966, en R. Collins, *Four Sociological Traditions*, Oxford University Press, Oxford, 1994. Bij Collins' boek uit 1994 hoort een deel met teksten van klassieke en hedendaagse auteurs. Iets breder is Jonathan Turner, *The Structure of Sociological Theory*, seventh edition, Wadsworth, Belmont, 2002. Collins, *Sociological Theory*, Harcourt, Brace en Jovanovich, New York, 1988, graaft dieper, maar veronderstelt ook meer voorkennis. Het boek heeft als voordeel dat er recente sociologische vakliteratuur in is verwerkt.

Goede Duitstalig theorieboeken zijn H. Esser, *Soziologie, Allgemeine Grundlagen*, Campus, Frankfurt, 1993, en M. Haller, *Soziologische Theorie im systematisch-kritischen Vergleich*, Leske en Budrich, München, 1999.

Een oude inleiding in de sociologie met veel onderzoeksbevindingen is J. Madge, *The Origins of Scientific Sociology*, Free Press, New York, 1962. Nieuwere inleidingen met gegevens voor het Verenigd Koninkrijk en een aantal Europese landen zijn A. Giddens en K. Birsdall, *Sociology*, fourth edition, Polity, Cambridge, 2001, en T. Spybey (ed.), *Britain in Europe, An Introduction to Sociology*, London, Routledge, 1997.

Over de methodologie van het sociologisch onderzoek bestaat veel literatuur. De in Nederland bekendste en meest gebruikte handboeken zijn: A.D. de Groot, *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*, Mouton & Co, 's-Gravenhage, 1961 (en latere edities), en P.G. Swanborn, *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Inleiding tot ontwerpstrategieën*, Boom, Meppel, 1981 (herziene editie, 1994). Een methodologie van de theorievorming biedt: K.-D. Opp, *Methodologie der Sozialwissenschaften. Einführung in Probleme ihrer Theorienbildung*, Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1976 (derde herziene editie, West-Deutscher Verlag, Opladen, 1995). Een korte inleiding tot de methodologie der problemen geeft

W. Ultee in 'Problem selection in the Social Sciences: Methodology', p. 12110-12117 in Volume 18 van N.J. Smelser en P.B. Barnes (eds.), *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, Amsterdam, 2001. D. Huff laat in *How to Lie with Statistics*, Norton, New York, 1954, leuk zien hoe een lezer zich tegen misbruik van statistieken kan wapenen. Een Nederlandse vertaling is in 1960 verschenen onder de titel *Gebruik en misbruik van de statistiek* bij Het Spectrum te Utrecht.

Er bestaan enkele, soms al weer wat verouderde boeken die een overzicht geven van trendmatige ontwikkelingen in de Nederlandse maatschappij: J. Goudsblom, *Dutch Society*, Random House, New York, 1967, en F. van Holt-hoon (red.), *De Nederlandse samenleving sinds 1815*, Van Gorcum, Assen, 1985; H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland, Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Sun, Nijmegen, 1988.

Geregeld verschijnende publicaties met actuele statistieken zijn:

Centraal Bureau voor de Statistiek	<i>Statistisch jaarboek</i>
Sociaal en Cultureel Planbureau	<i>Sociaal en cultureel rapport</i> (eens in de twee jaar)
Eurostat	<i>Basisstatistieken van de gemeenschap</i> (jaarlijks)
International Labour Office (ILO)	<i>Yearbook of Labour Statistics</i>
OECD	<i>OECD in Figures</i> (jaarlijks supplement bij de OECD Observer)
World Bank	<i>World Development Report</i> (jaarlijks)
World Health Organization	<i>World Health Statistics</i> (jaarlijks)

Het Centraal Bureau voor de Statistiek heeft een internetpagina waaraan geregeld nieuwe gegevens worden toegevoegd. Het adres is <http://www.cbs.nl>. Deze site heeft ook links naar statistische instellingen voor andere landen en naar internationale statistische instellingen. Pagina's kunnen erg verschillen. Sommige sites zeggen waar tegen welke prijs publicaties te koop zijn (die van Eurostat), andere instellingen geven hun publicaties gratis weer en publiceren bepaalde gegevens alleen elektronisch (zoals het Bureau of the Census van de Verenigde Staten). Het Sociaal en Cultureel Planbureau zet elke publicatie op haar site <http://www.scp.nl>.

Bij het verzamelen van gegevens over andere landen dan Nederland hebben we ons meestal tot industrielanden beperkt. Vanzelfsprekend kan geen scherpe lijn worden getrokken tussen industrielanden en andere landen. We hebben min of meer de lijst aangehouden zoals vermeld op p. 240 in P.G. Nolan en G. Lenski, *Human Societies, An Introduction to Macrosociology*, eighth edition, McGraw-Hill, New York, 1999. We hebben echter Ierland en Spanje toegevoegd. IJsland en Luxemburg hebben we buiten beschouwing gelaten, niet alleen omdat ze klein zijn, maar ook omdat er minder gegevens over beschikbaar zijn. Nolan en Lenski noemen een samenleving industrieel als meer dan de helft van haar nationale inkomen bestaat uit producten die zijn voortgebracht met machines die door fossiele energiebronnen worden aangedreven. Een vuistregel om industrielanden van andere landen te onderscheiden luidt dat het deel van de beroepsbevolking dat in de agrarische sector werkt, reeds geruime tijd in omvang wordt overtroffen door het deel van de beroepsbevolking in de industrie en door het deel dat in de dienstensector werk vindt. Een andere vuistregel is of een land tot de OECD (de 'club van rijke landen') behoort.

Op de sturende en kritische functie van wetenschappelijke kennis wees Hans Albert in *Aufklärung und Steuerung*, Hoffmann und Campe, Hamburg, 1976. *B&M. Tijdschrift voor Politiek, Bestuur en Maatschappij* bevat talrijke artikelen over beleidstoepassingen van de sociologie. De onderkenning dat politici bij het voeren van beleid bepaalde theorieën hanteren, slaat een brug van politiek naar wetenschap. Een uitwerking van deze gedachte geeft F.L. Leeuw, 'Beleidstheorieën: veronderstellingen achter beleid', p. 89-104, in: A. Hoogerwerf (red.), *Overheidsbeleid, een inleiding in de beleidswetenschap*, vijfde druk, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1993. Een inleiding in methoden van beleidsonderzoek verschaffen P.H. Rossi, H.E. Freeman en M.W. Lipsey, *Evaluation, A Systematic Approach*, sixth edition, Sage, Newbury Park, 1999; en J.Th.A. Bressers en A. Hoogerwerf, *Beleidsevaluatie*, derde druk, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1999. Sociale problemen worden behandeld in C.S. Schuyt, *Het sociaal tekort: veertien sociale problemen in Nederland*, De Balie, Amsterdam, 1997, en theoretisch ingekleed in N.D. de Graaf en W. Wolters, *Maatschappelijke problemen: beschrijvingen en verklaringen*, Amsterdam, Boom, 2003. J.-F. Rischard behandelt in *Vijf voor twaalf*, Lemniscaat, Rotterdam, 2002, twintig wereldproblemen en geeft aan wat moet worden gedaan om ze in twintig jaar op te lossen.